

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ (50-ті рр. XX ст. – 20-ті рр. XXI ст.)

Василь ДЕНИСЮК

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

E-mail: dvv2812@ukr.net

RESEARCH ON HISTORICAL PHRASEOLOGY IN UKRAINIAN LINGUISTICS (50s of the XX century – 20s of the XXI century)

Vasyl DENYSIUK

Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University, Ukraine

E-mail: dvv2812@ukr.net

ABSTRACT: The article attempts to analyze the state of studying the formation of the phraseological fund of the Ukrainian language in domestic linguistics. The analysis showed that the traditional approach in Ukrainian studies is to fix the phraseology, clarify its semantics and unite them in groups according to the semantic criterion. In a few studies, the stylistic functions of phraseological units are presented and their comparative analysis in related languages is performed. It was found that the research was performed on the basis of materials of business style written documents of the XIV–XVII centuries, while written documents of other styles serve as a source base much less often or were left out of consideration. The same applies to the time period where the Kyiv Rus' period is presented in only one study. The analysis of works on historical phraseology showed that in Ukrainian linguistics this trend has not been studied yet. The number of written memorabilia available for research is increasing, while several linguists are currently working on their phraseological system. The traditional method of interpreting phraseology is undergoing transformation: instead of studying phraseology within one style, one can observe its processing through discourse analysis and cross-stylistic parallels, which allows to record metaphorical shifts and determine in which style or genre the phraseologized meaning developed.

KEYWORDS: phraseology, stable combination of words, diachrony, diachronic phraseology, historical phraseology, written memos.

Вступ. Українська історична фразеологія, незважаючи на виокремлення фразеології в самостійну науку майже три чверті століття тому та ґрунтовні студії, залишається «білою» плямою вітчизняного мовознавства, що спричинено, очевидно, загальною тенденцією зниження рівня наукових лінгвістичних досліджень, обрання за об'єкт студіювання «того, що під руками». У сучасній українській лінгвостільності можна почути думку про недоречність вивчати дисципліни «Старослов'янська мова» та «Історична грамати́ка української мови», оскільки вони вивчають мертві мови. Така позиція автоматично тягне за собою нівелювання й етимології, ономастики, діалектології та інших наук, унеможливорює правильні висновки про сучасний стан української мови загалом та її розділів зокрема, спонукає молодих дослідників добирати матеріал за принципом «крізь пальці», залишаючи багато мовних одиниць поза увагою.

Будь-яке дослідження мови в діахронії вимагає від науковця значного інтелектуального ресурсу, детермінованого власне часовим параметром. Оцінювання мови попередніх століть крізь призму «несучасного» письма як основного джерела створює своєрідний бар'єр, відчужує, штучно розриває українську мову, наприклад, XIV–XVIII ст. від мови XIX–XXI ст.

Джерельна база вивчення розвитку фразеології української мови також становить проблему. Удоступнено значну кількість писемних пам'яток, які й мають слугувати матеріалом, проте спостерігаємо радше констатацію наявності стійких сполучень слів у тому чи тому тексті, аніж різноаспектний їх аналіз. Це стосується переважно статей-передмов до видань серії «Пам'ятки української мови», що демонструють повну залежність мовної характеристики пам'ятки від наукових зацікавлень упорядника. Тому натрапляємо або на короткий коментар на кшталт «Фразеологічні особливості пам'ятки полягають у регулярній фіксації сталих виразів різних стилів, зокрема офіційно-ділового (*акторскаа сторона «позивачі»; жалосливе скарги свой предложивши в тот способ»; По выслуханю оныхъ скаргъ; слодѣе, караня годные, мают сужены бѹти; мает окупити горло свое; платил выну належную*) та розмовно-побутового (*розьлучаючис од тѣла «помираючи»; брехал, аекъ несь «неправдиво свідчив»; пришовши к собѣ*

«отямившись»; *И нож ... сам нѣкого не колотимет, если рука члѣвчае не будет ним справовати* «про необхідність відповідати за свої вчинки»; *на сюю дитину зайшла-мъ* «завагітніла цією дитиною»), а також у ситуативно-контекстуально зумовленому поєднанні різних стилів у мові далеких від юриспруденції підзахисних або відповідачів (*вчинил мнѣ квалтом грѣхъ телесный* «згвалтував»). Для фразеологічної системи «Актів» характерна синонімія, зокрема дія зі значенням ‘помирати’ має таку реалізацію: *свѣта пострадала, смертелне доконала живота своего, докончала живота своего, головою наложивъ, живот свой скончиль, животом скончилса, смръть его постигла, Бѣу дыу втдалъ*» (Москаленко, 2017, с. 16) чи «У тексті пам’ятки зафіксовані і стійкі вирази церковного вжитку: *Во (и)ма Бога, О(т)ца всемогущего, сотворителя неба и земли, и Духа Святого. Амин (34) ...*» (Ящук, 2018, с. 52), або взагалі не маємо й цього (наприклад, опубліковані Добролюбе (2012) чи Бучацьке (2017) євангелія та ін.). Така ситуація не може залишити байдужими фразеологів-діахроністів, адже ретельне вивчення всіх пам’яток писемності дасть змогу відтворити повну картину формування фразеологічного фонду української мови, у якій, на превеликий жаль, представлено навіть не всі давні джерела, опубліковані в ХІХ ст., яке також для україністики зробило «ведмежу послугу» – знищило при підготовці до друку частину питомих рис української мови, що розв’язує нині шлях для багатьох заяв про «неукраїнськість» тієї чи тієї пам’ятки. Метою статті є аналіз досліджень з української діахронної фразеології, що вможливить удосконалити критерії виокремлення й опису стійких сполучень слів у часі.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчують праці з української історичної фразеології, джерельною базою їх слугували пам’ятки різних стилів і жанрів. Спільним для українського і російського мовознавства є ядро – більшість досліджень виконана на матеріалі пам’яток ділового стилю, що можна пояснити кількома причинами: по-перше, цих текстів справді збережено й опубліковано впродовж ХІХ–ХХІ ст. найбільше. Така кількість ділових пам’яток зовсім не свідчить про засилля ділового стилю в українській мові попередніх століть. Навпаки, після поширення книгодрукування відбувається переорієнтація ставлення особи до зафіксованого на папері: будь-що в будь-який момент можна ще раз надрукувати (кількісний параметр), оскільки воно не стосується безпосередньо життя людини. Окрім документа! (Діловий документ, у якому зафіксовано той чи той факт життя людини, тривалий час не можна було поновити, що спричинило, власне, вироблення в українців бережливого ставлення до таких паперів (значеннєвий параметр)). По-друге, дослідження ділових пам’яток опирається на розуміння їхньої вагомості для розвитку літературної мови. Зокрема, І. І. Огієнко, вивчаючи особливості формування української літературної мови, писав, що «... актова мова завсіди вела в нас перед у розвої мови літературної, бо все мусила відбивати живу народну мову. Значення т. зв. актової мови в історії розвитку української літературної мови дуже велике, першорядне, бо вона стала провідником живої нашої мови до мови літературної» (Огієнко, 1995, с. 97). З іншого боку, за радянщини це зовсім не суперечило теорії єдності трьох східнослов’янських народів, відповідно – і їхніх мов, тоді як українські та білоруські пам’ятки інших стилів і жанрів засвідчували різочу відмінність від російських, де ще або взагалі не було представлено того чи того стилю/жанру, або використання стильових ресурсів було зведене до мінімуму під пильним оком церкви (про що, до речі, свого часу писав Симеон Ситіанович (Полоцький)). Віддаючи данину традиції, аналіз праць із діахронної фразеології розпочнемо з тих, матеріалом яких були пам’ятки ділового стилю. На тлі поодиноких досліджень виокремимо ґрунтовні монографічні студії Л. І. Коломієць. Аналізуючи лексичні особливості ділових документів української мови ХІV–ХV ст., мовознавчиня характеризує і фразеологію досліджуваних пам’яток, відзначаючи як властиві лише діловому стилю канцелярські штампи, що мають місце на початку (в зачині), в середині та кінці грамот (Коломієць, 1953, с. 6). Відштовхуючись від проголошеного Б. О. Ларіним постулату про більшу порівняно з ХХ ст. полісемантичність слів у ХV–ХVІІ ст. (Ларин, 1936, с. 52), дослідниця виокремлює ряди стійких для ділових текстів сполучень слів, утворених на ґрунті питомих полісемантів *земля, люди, правда* та ін. На думку Л. І. Коломієць, про полісемантичність того чи того слова яскраво свідчила значна кількість атрибутивів-конкретизаторів, що дозволили мовознавцю говорити про розвиток підзначення в основному значенні та можливого його закріплення за сполученням слів як цілісно оформленої самостійної одиниці. Такими, за спостереженнями дослідниці, є стійкі сполучення слів *земля церковная, земля монастырская, земля ролная, земля колодная, земля бортная, земля пашная, люди добрые,*

люди монастырские, чорныи люди та ін. Авторка зазначає, що зафіксовані фразеологічні одиниці засвідчують спадкоємність із фразеологічним рівнем мови попереднього періоду (Коломиєц, 1953, с. 15). Нововідкриті галицько-українські грамоти XIV–XV ст. стали об'єктом дослідження М. Мозера. Для нас розвідка мовознавця цінна незаангажованим поглядом на розвиток української літературної мови. Зокрема, зауваживши про загальні для східнослов'янських мов питання, що пробував з'ясувати у студії А. Молдован, М. Мозер докладно зупиняється на тих рисах, що дозволяють кваліфікувати грамоти як пам'ятки ранньосередньоукраїнської доби. З-поміж проаналізованих фонетичних, лексичних, граматичних, композиційних особливостей звертає на себе увагу прагнення лінгвіста пролити світло й на зафіксовані фразеологізми. Як засвідчує розвідка, звичними для ділових документів були такі стійкі сполучення слів, як *право имѣти, здоровымъ животомъ*, для яких уточнює час першої фіксації: *право имѣти* – 1396 р. (до цього першою фіксацією фразеологізму, за даними «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», вважали грамоту 1492 р. (ССУМ, I, с. 440)), *здоровымъ животомъ* – 1382 р. (до цього першою фіксацією фразеологізму вважали львівську грамоту 1400 р. (ССУМ, I, с. 394)). Для зафіксованого у грамоті 1382 р. сполучення слів *добрымъ оумышленьемъ* М. Мозер у грамоті 1393 р. відшуковує словотвірний дериват, що засвідчує міжмовні українсько-чеські контакти й активний вплив живого українського мовлення на церковнослов'янську мову, – *добрымъ оумысломъ* (Мозер, 2008, с. 19–39).

Значну увагу особливостям функціонування фразеологізмів у діловій писемності кінця XVI – початку XVII ст. приділив М. Л. Худаш. Хоч об'єктом монографічного дослідження «Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійного братства)» була власне лексика, науковець згадує і про одиниці фразеологічного рівня: «Для дослідження історії української мови ці пам'ятки цінні, головним чином, тим, що, незважаючи на наявність у їх текстах властивих для староукраїнської актової мови в цілому *стереотипних канцелярських зворотів і штампів* (курсив наш – В. Д.), часто без потреби вжитих полонізмів, латинізмів та старослов'янізмів, у них досить яскраво відбита жива народна українська мова» (Худаш, 1961, с. 7). Мовознавець виокремлює штампи та фразеологізми церковного походження, констатує, що «складовим і невід'ємним компонентом всіх цих [церковних] фразеологізмів у документах виступає слово *богъ*» (Худаш, 1961, с. 139). М. Л. Худаш термінологічні сполучення слів не вважає фразеологізмами, хоч зрідка і потрактовує їх «стійкими» (наприклад, *готови гроши* «готівка», *приходь константый* «постійний, стійкий доход» (Худаш, 1961, с. 82), *добро стоячое* «майно нерухоме» (Худаш, 1961, с. 85)), однак прискіпливе прочитання досліджуваних ділових текстів дозволило лінгвістові віднайти кількаслівні мовні одиниці, у семантичній структурі яких відбулися трансформації, спричинені потраплянням того чи того сполучення слів у нове лексичне оточення. Зокрема, такими є *порожня мова* «пусті балачки» (Худаш, 1961, с. 36), прийменниково-відмінкові чи прикметниково-іменникові конструкції темпоральної семантики, ускладнені займенниковим чи прикметниковим компонентом (*того жь часу, пре(д) часо(м), до часу слушного, до того часу, на тотъ часъ / въ тотъ часъ, во вѣчныя роды, часъ потомный*) (Худаш, 1961, с. 54–55), дієслівно-іменникові сполучення *зложити заставу* «віддавати в заставу», *нагорожати шкоды* «відшкодовувати; компенсувати нанесені кому-небудь збитки» (Худаш, 1961, с. 90), дієслівні сполучення з лексемою *дати* (*дати до схованя* «віддати що-небудь на зберігання, до схову», *дати кондицією правною* «дати (кому-небудь що-небудь) через правове застереження») (Худаш, 1961, с. 91), субстантивовані утворення (*упадлый въ убозтвь* «бідний») (Худаш, 1961, с. 97). Із церковно-релігійних текстів потрапляє в ділові документи не властиве їм сполучення слів, яке писарі, на думку М. Л. Худаша, використали «як художній засіб для образного порівняння гніту, під яким тоді перебував український народ», про що яскраво свідчить порівняльний прийменник *над* – *ярмо египтской неволь* «перебувати під жорстоким гнітом» (Худаш, 1961, с. 99). Найбільшу кількість стійких сполучень слів дослідник виокремлює в групі лексики на позначення понять, пов'язаних із нормами суспільного співжиття. Це, зокрема, *приянь горячая, милость сыновская, добрая воля, усердие великое, милость ласка братерская, приємность ласкавая, милосердне обходиться, завдячне прийняти, ласкаве рачити прийняти, вѣрне пилновати, скромне заховатися, милость, вѣру, послушенство совершити, офировати послуги свои, быти благодарнымъ, отдати чести достойное, не лишати благодати своя, прихилитися на прозбу, вѣрный члвкъ, не хотѣти слухати, выламоватися с*

послушенства, легце поважити, нъзацио положити, задавати зелживость, словъ неучтивыхъ задавати, шидерствомъ лекъкихъ словъ присловя отповедати, слова непотребные корчемные мовити, не такъ ся заховати, не хотѣти вѣрити, приятелемъ не быти, поступовати противко, прикрости виражати, до камня пориватися, шкоду наносити, шкоду и пренагабана чинити, свари чинити, бунти строити, свари корчемные, безчинно ходящий, найспроснѣйшая бестия (Худаш, 1961, с. 100–108). Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр. стали об'єктом дослідження У. М. Штанденко (Штанденко, 2011; Штанденко, 2015). Наприклад, у статті «Фразеологічні конструкції в староукраїнській пам'ятці „Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.“» основну увагу вона зосереджує на фразеологізмах народнорозмовної та церковнослов'янської стихій, зазначаючи, що функціують вони найчастіше в конструкціях із прямою мовою. За спостереженнями дослідниці, «... релігійні словосполучення не змінюють загальної стилістики речення чи основного спрямування документів, а навпаки доповнюють чи розширюють їх та надають тексту особливого колориту та правдивості сказаного. Вживання сталих виразів із сакральними елементами в офіційно-діловому стилі, на нашу думку, використовувалося не лише для особливого привернення уваги чи як свідчення віри мовців, а було спрямоване насамперед на те, щоб достовірніше зобразити конкретні події та ситуації, вирізнивши у такий спосіб їх з-поміж інших, та підтвердити юридичну вартість тексту» (Штанденко, 2015, с. 119).

У розвідці «Функціонування лексичних та фразеологічних одиниць у староукраїнських ділових текстах (на матеріалі „Актів (протоколів) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.“)» У. М. Штанденко також висноує, що зафіксований багатий фразеологічний матеріал (сталі словосполучення, прислів'я, клятьба) найчастіше виявлено в текстах, що передають пряму мову (Штанденко, 2011, с. 197).

Одним із найгрунтовніших досліджень з історичної фразеології української мови є монографія А. І. Генсьорського «Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості)», де власне фразеологічним особливостям присвячено частину другу (Генсьорський, 1961, с. 152–220). Автор зазначає, що «нарівні з словами і фразеологічними словосполученнями-зворотами як готовий будівельний матеріал мови з номінативним лексикалізованим значенням в засобах мовлянина відіграють роль прислів'я, приказки тощо, а також певна група речень-штампів, які внаслідок тисячоразових повторень можуть з часом стати нерозкладною фразеологічною одиницею в синтаксичній будові мови (пор. *ничтоже сумняшеся, вернутися восвояси, имъ же нъсть числа* і т. п.)» (Генсьорський, 1961, с. 154). Науковець докладно класифікує фразеологізми за семантикою, виокремлюючи фразеологізми воєнні, державно-політичного і суспільного значення, буденного вживання. Серед останньої групи дослідник розрізняє дієслівні словосполучення, фразеологічні одиниці прислівникового значення, прислів'я та речення-штампи. Мовознавець подає докладний коментар функційних особливостей кожного фразеологізму, яке доповнює великим ілюстративним матеріалом. А. І. Генсьорський приходять до висновків, що «в загальній кількості фразеологізмів живомовно-народного походження в галицькій редакції менше, ніж книжних. Але вони, повторюючись багато разів, створюють нібито канву, на якій виростає решта фразеологічної будівлі. В цьому відношенні редактор галицької частини Галицько-Волинського літопису продовжує і розвиває кращі традиції книжної мови давньоруського письменства» [4, с. 184], що, «зберігаючи ще певну кількість фразеологізмів, які об'єднують його мову з загальноруською книжною фразеологічною системою, волинський редактор одночасно підновлює її словосполученнями й реченнями-штампами південноруського, а то й місцевого діалектного вжитку та, крім цього, фразеологізмами, породженими на стику місцевих русько-польських взаємовпливів» (Генсьорський, 1961, с. 221). Зауважимо, що це одне з небагатьох досліджень фразеології пам'яток киеворуського періоду. Фразеологію творів І. Вишенського – представника полемічної літератури – студіювала М. М. Онишкевич (Онишкевич, 1961). За семантичними особливостями та виконуваними функціями мовознавчиня аналізовані фразеологізми об'єднала у три групи: 1) фразеологія, що відображає соціальні відносини; 2) побутова фразеологія; 3) прислів'я. М. М. Онишкевич акцентує увагу на фразотворчості Івана Вишенського, зазначаючи, що у творах полеміста «є чимало фразеологізмів, утворених або модифікованих самим автором на основі народної або книжної мов. Оскільки вони не зафіксовані жодним зі словників, можна припустити, що фразеологічні вирази, які ніколи не вживалися ні в народній, ні в книжній мовах,

є неологізмами І. Вишенського. До них можна віднести: «бискупства ся докопати» (231); «каштелянства титуль догонити» (231); «Славы и богатства ся дотиснути» (231).

При аналізі фразеології творів І. Вишенського кидається у вічі новаторство письменника у творенні фразеологічних виразів, напр.: «штося якъ порхавка надымаеши» (223); «шію напяливши яко индійській куръ» (211); «на смѣхъ чорту пекелному» (216); «ижъ яко слына исчезнете» (216); «чи не лѣпше было вѣрою живымъ быти, нежели невѣріемъ здохнути» (207)» (Онишкевич, 1961, с. 132–133). Мові українських інтермедій XVII–XVIII ст. присвятив розвідку Є. М. Марковський. Дослідник основну увагу звернув на фонетичні та морфологічні риси, а також лексику як стилістичний засіб створення комічного в цих творах. Докладно описуючи семантичні трансформації в лексичній системі інтермедій, автор торкається і специфіки функціонування фразеологічних одиниць, зазначивши, зокрема, що «мова селянина взагалі відрізняється від мови інших дійових осіб... Вона часто пересипана ідіоматичними висловами та фразеологічними зворотами, властивими мові селянській: *з розуму зводити* – Дєрн. 4, 31, 84; *з души пустився* – К2, 35 зв., 14; *наробив халепи* – Д69, 476; *нахтемь божий* – К2 35 зв., 15; *до шира* – Д70, 475 зв.; *витришки продавати* – Довг. IV, 222 зв., 20–21 тощо. Ідіоматичні вислови і фразеологічні звороти у мові селян українських інтермедій XVII–XVIII ст. часто підібрані так, що особливо підкреслюють тяжке життя трудового народу тодішньої України: *лиха дождати* – Дєрн. 2, 23, 32; *bidu terpiu* – Г2, 178, 32; *ляжу собѣ з бѣдою* – Ін. 64, 1 зв.; *Батко бѣдній товчется всюди головою* – Довг. III, 224 зв., 7; *у злиднях купався* – Довг. I, 219, 11; *всовтався в лихо* – Довг. V, 228, 12; *напало лихо* – Довг. III, 224 зв., 4; *терпѣть лихо* – Довг. V, 228, 5; *прійшла лихая згуба* – Ін. 64, 1 зв.; *свѣтомъ нудити* – Довг. I, 219 зв., 12; *у тры погибель гнется* – Довг. I, 219, 14; *упер у турму* – Довг. V, 228 зв., 10 тощо» (Марковський, 1962, с. 112–113). Не оминув увагою дослідник і фразотворчість авторів інтермедій, які «вміють доречно використати приказки і прислів'я, а іноді й самі створюють афоризми, що нагадують прислів'я» (Марковський, 1962, с. 115). Це такі конструкції, як *твоя баба як погачъ в хлѣвѣ; от так то правду каут люде, що катюзѣ по заслужѣ; а тепер сидить собѣ як журавель у прость* та ін., хоч, на нашу думку, це є свідченням природності й активного побутування цих висловів у живому мовленні тогочасних українців.

Мова пам'яток конфесійного стилю, що на тривалий час у радянській Україні опинилися поза лінгвістичним студіюванням, також потрапила в полі зору науковців. Зокрема, К. С. Симонова, аналізуючи мову «Четїї» 1489 року, звернула увагу на функціонування в тексті живомовних фразеологічних одиниць: «Чималі експресивні можливості містять у собі наявні у мові пам'ятки живомовні стійкі фразеологічні сполуки, метафори, порівняння, що також помітно руйнували стилістичну структуру книжного церковнослов'янського тексту: *принесли ... дары ... хто што имѣть* (14); *с потомъ ... имаєшь аести хлѣ(б) свои* (23 зв.); *были руки єго въ крови члѣвчой* (43 зв.); *лицем к лицу* (302); *не живѣть аєко ско(т)* (309 зв.)» (Симонова, 1989, с. 77–78) та ін. Зрозуміло, що функціонування церковнослов'янської мови на українських теренах наприкінці XV ст. позначене впливом живої мови, адже розуміння старослов'янського тексту вимагало передусім адаптації, бодай часткової, форм змінних слів. Це ж стосується і сполучень слів, що на той час уже набули ознак стійкості в межах одного стилю. Зауважимо, що наведені «живомовні стійкі фразеологічні сполуки, метафори, порівняння» засвідчують живомовну адаптацію по-різному. Наприклад, вислів *лицем к лицу* зберігає старослов'янський слід, що й підтверджує І. І. Срезневський, наводячи контекст із пам'ятки XIV ст.: *лицемъ къ лицу: Лицемъ къ лицу гла Гѣ* (Втз. V. 4 по сп. XIV в.) (Срезн., II, с. 32). До того ж, у літописах, оригінальній літературі та пам'ятках ділового стилю, що найбільшою мірою репрезентували вплив живої мови на церковнослов'янську писемну традицію києворуського періоду, цього сполучення не зафіксовано. Авторську трансформацію ілюструє наведене К. С. Симоновою сполучення слів *с потомъ ... имаєшь аести хлѣ(б) свои* (23 зв.), що, однак, також є продовженням біблійної традиції. Пор. у Книзі Буття: *У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий* (Буття 3: 19). Думку про біблійне начало цього сполучення та його подальше компонентне усічення підтверджує і більшість фразеологів (Бирих, Мокиєнко, Степанова, 1998, с. 466; Коваль, 2001, с. 24; Фразеологізми біблійного походження, 2007, с. 59 та ін.). Д. Г. Гринчишин і В. В. Німчук також указують на помітну частку народнорозмовних фразеологізмів у тексті «Четїї» 1489 року, напр.: 1) *слезы пустити* – «заплакати» (44 зв.), *имѣти вальку* – «битися, боротися» (20, 29 зв.), *быти в тузѣ* – «тужити» (59 зв.), *держати гнѣвъ въ*

сердци – «гніватися» (19), *всадити у темницю* – «ув'язнити» (61), *чинити помьсту* – «мститися» (59 зв.), *дати дїю в руки бжъи* – «померти» (59 зв.), *головы своя сложити* – «полягти» (108), *вчинити хвалу* – «прославити» (47), *в грѣхъ упасти* – «згрішити» (174 зв.), *днь ото дня* – «постійно» (16 зв.) (Гринчишин, 1995, с. 265); 2) пѣници иным са оусмехають. *а сами аeko свиньѣ в лужи са валаю(т) ... Пѣници хмѣль очи ослепи. а бѣгатыи оглохъ во скуности* (с. 340), *аeko скотина жреши пораню. ако свиньѣ. оу скверна(х) валѣшиса* (с. 354), *боуде(м) каждыи стоаети нази. ка(к) мти родила* (с. 280 зв.), *ли оу тверезомъ разумѣ. или оу пѣно(м)* (с. 344 зв.), *то (ж) бра(т)ѣ слышмо и приимаимо в разоумъ* (с. 340), *а коли стое писмо чтоу(т). ни с кимъ не шепчѣте. только слоухаи о(т) всего ср(д)ца и на разоумъ свои бери* (с. 350 зв.), *они бы смоу не инели вѣри. во плоти выдачи* (с. 253), *очи свои на него стромать. хотячи видети мужества его* (с. 188 зв.), *не помагаю(т) еи. словеси. оно сама о собѣ дша слово о(т)дае(т)* (с. 278) (Німчук, 2015, с. 28). Звертає на себе увагу те, що дослідники, студіюючи мову пам'ятки, навели різні фразеологізми, що, своєю чергою, підтверджує думку про складність виокремлення сполучення слів як стійкого у віддалених у часі текстах, а це вимагає уточнення критеріїв фразеологізму. Релігійній сфері присвячене і дисертаційне дослідження О. О. Суховій, де проаналізовано фразеологічні одиниці в ораторсько-проповідницьких творах Варлаама Ясинського. Об'єкт фразеології у праці – широкий: це відповідники слів, сполучень слів і речень. Авторка класифікувала аналізовані фразеологізми за семантикою, визначила, які зміни відбулися в їх семантичній структурі, окреслила специфіку системних зв'язків, з'ясувала джерела походження зафіксованих фразеологізмів та простежила їх стилістичний потенціал у текстах проповідей. Дослідниця всі фразеологізми об'єднала у три великі блоки: 1) фразеологія, що характеризує людину як біологічну сутність; 2) фразеологія, що характеризує людину як суспільну сутність; 3) фразеологічні вирази. У першій групі О. О. Суховій виокремила 6 фразеотематичних полів: «1) фраземи, які вирізняють людину з-поміж інших біологічних видів і характеризують її зовнішність, родові зв'язки тощо; 2) фраземи, пов'язані з людським життям від народження до смерті, з уявленнями про життя після смерті і про долю як атрибут людського існування; 3) соматичні фраземи, що репрезентують анатомічні особливості людини. Відразу зауважуємо, що лексичні соматизми цього ФТП є лише посередниками, за допомогою яких людина сприймає і пізнає світ; 4) фраземи, в яких характеризуються вікові особливості людини, стан здоров'я, функції органів чуття, процеси споживання їжі, пиття тощо; 5) фразеологія емоційної сфери, у якій відобразилися вияви гніву, любові, радості, суму, страждання, страху; 6) фразеологія на позначення пізнавальних процесів психічної діяльності (мовлення, мислення та інших)» (Суховій, 2002, с. 26); у другій – 10: «1) фраземи, що характеризують стосунки між людьми і господарську діяльність; 2) батальна фразеологія; 3) фраземи, що характеризують суспільну мораль; 4) фразеологія, пов'язана з культово-релігійною діяльністю, символікою, атрибутикою; 5) фраземи, що характеризують космогонічні уявлення; 6) фразеологія, що відображає просторові уявлення; 7) темпоральна фразеологія; 8) компаративна фразеологія; 9) фразеологія, що характеризує кількість; 10) кліше модально-обставинного характеру» (Суховій, 2002, с. 82); у третій – 117 фразеологічних виразів різної семантики й походження об'єднано в 9 фразеотематичних груп: «1) „життя і смерть, тлінне і вічне“; 2) „майбутнє й доля; випадковість і закономірність“; 3) „взаємини між людьми“; 4) “християнські морально-етичні цінності: праведність, смиренність, обраність“; 5) „загальнолюдські морально-етичні цінності: риси і вчинки“; 6) „вино і його вживання“; 7) „багатство і бідність, пожертви бідним“; 8) „віра; Бог; прощення; емоції“; 9) „добро і зло; протилежності й подібності“» (Суховій, 2002, с. 147). Кількісні підрахунки дозволили О. О. Суховій констатувати значне переважання фразем над фразеологічними виразами – 90 % перших і тільки 10 % – других. Зафіксовані фразеологізми засвідчують спадкоємність між старослов'янською мовою та церковнослов'янською мовою української редакції, якою творив В. Ясинський. Незважаючи на переважання таких одиниць, авторка спостерегла й активну фразотвірну роботу проповідника, що проявилася в утворенні нових фразеологізмів шляхом контамінації, нарощення, семантичних зрушень та закріпленості фразеологічного значення за вільним словосполученням. За граматичними параметрами фразеологічний склад казань В. Ясинського співвідносний з усіма частинами мови, проте найбільша кількість одиниць – це фразеологізми іменникового та дієслівного типів, найменша – квантитативного. Цікаві спостереженнями О. О. Суховій про фразеотематичну закріпленість: «іменникові фраземи переважають у складі ФТП „культово-релігійна діяльність, символіка й

атрибутика“ <...> Дієслівні фрази домінують у ФТП „соматична фразеологія“» (Суховій, 2002, с. 176). За спостереженнями дослідниці, казодія активно залучав живомовну лексику і фразеологію, чим сприяв стиранню різких граней між церковнослов'янською та народнорозмовною мовами, чим сприяв секуляризації фразеологізмів з релігійним компонентом у семантиці. Український епістолярій XVIII ст. репрезентує активну взаємодію книжної та живомовної стихій з яскравим переважанням останньої. Мовностилістичний аналіз цих пам'яток виконав В. А. Передрієнко. У ґрунтовному розділі колективної монографії «Жанри і стилі в історії української літературної мови» автор акцентує увагу на відмінності приватних листів від пам'яток офіційно-ділового стилю, наводить фразеологізми різного походження (книжного, з юридичної та військової сфер та ін.), прислів'я, приказки, що демонструють проникнення живомовного елемента у книжно-писемне середовище (Передрієнко, 1989, с. 108–109). Мовознавець указує на метафоричні зрушення в семантиці фразеологізмів, які відбуваються при переході з офіційно-ділової сфери у сферу приватного листування. Дослідник робить важливий для розуміння якісного складу фразеологічного фонду сучасної української мови висновок про входження в живу народну мову стійких сполучень слів, пов'язаних із християнсько-богословською книжністю (Передрієнко, 1989, с. 109). Зауважимо, що виокремлені В. А. Передрієнком групи фразеологічних одиниць можна доповнити активно вживаними в листах мінімальними фразеологізмами (*до гроба, за живота, по жизнь, вь би(т)но(ст)* та ін.). Маємо в українстиці три праці, виконані на матеріалі різножанрових пам'яток. Л. І. Коломієць, зокрема, присвятила спеціальну розвідку фразеології української мови XVI – першої половини XVII ст. Не втратили своєї актуальності слова дослідниці про те, що «... проблема генези – одна з найгостріших проблем фразеологічної теорії і практики. Однак вона залишається найменше опрацьованою в науці про мову» (Коломієць, 1978, с. 2). Ураховуючи факт неспіввідносності часу появи фразеологізму та часу його писемної фіксації, Л. І. Коломієць задекларувала основною метою визначити першоджерела народної, традиційно-книжної та запозиченої фразеології староукраїнської мови зазначеного періоду. Об'єктом аналізу стали «фразеологічні одиниці різної семантичної і граматичної структури: ідіоми, метафоричні та інші образні словосполучення, яким властиві відтворюваність, стабільність лексичного складу; прислів'я, приказки, крилаті вислови, літературні цитати та ін.» (Коломієць, 1978, с. 2–3). З-поміж усіх жанрів і стилів, якими поповнилася українська мова XVI – XVII ст., авторка зупинилася на полемічному, розуміючи його комунікативно-прагматичну спрямованість, а відтак – і лексичну та фразеологічну наповнюваність і можливість різних трансформацій, що репрезентують авторську роботу над текстом та міжмовні й міжваріантні контакти.

Л. І. Коломієць акцентує особливу увагу на інтра- та екстралінгвальних чинниках, без урахування яких неможливо з'ясувати історії становлення тієї чи тієї фразеологічної одиниці. Історія народу, його культура, побут, звичаї, обряди знаходять відображення не тільки у словах, а й фразеологізмах. Саме тому, на переконання дослідниці, «основою української фразеології XVI – XVII ст., як і російської, і білоруської, є фразеологія давньоруського періоду» (Коломієць, 1978, с. 9). Стійкість фразеологічних одиниць Л. І. Коломієць демонструє на прикладі дієслівно-іменникових сполучень, для розвитку фразеологічних гнізд яких важлива взаємодія двох факторів – граматичного та лексичного. Наголошуючи на протилежних процесах у фразеологізмах, авторка резюмує: «Варіювання граматичних категорій не порушує семантики, змісту ФО, а тенденція до постійного лексичного складу ФО зовсім не означає його повної незмінності» (Коломієць, 1978, с. 9). У групі народних фразеологізмів Л. І. Коломієць виокремила підгрупи стійких сполучень слів, що відображають а) дохристиянські вірування, б) звичаї, повір'я, в) повсякденний досвід народу та утворені на базі г) соматизмів, г) професійної лексики. Найпродуктивнішими є фразеологічні одиниці третьої підгрупи. Для них властива негативна оцінка суб'єкта, що зумовлює наявність у їх складі згрубіло-фамільярних елементів розмовної мови (Коломієць, 1978, с. 16). За спостереженнями дослідниці, кількісно значну підгрупу утворюють і фразеологічні одиниці з компонентом-соматизмом (*око, голова, рука, рот, нога, губы, уши, зубы, язык* та ін.). Ця група «однорідна за походженням: до її складу входять питомі слов'янські, спільнослов'янські та власне українські утворення» (Коломієць, 1978, с. 18). Українська фразеологія другої половини XVI – першої половини XVII ст. як репрезентант активних міжмовних контактів представлена запозиченнями-біблєзмами, запозиченнями із західноєвропейських та слов'янських мов. Л. І. Коломієць

докладно проаналізувала фразеологічні одиниці, джерелом яких було Святе Письмо. На прикладі біблеїзмів авторка дослідила адаптаційні процеси в запозиченнях. На думку мовознавця, «поява запозиченої ФО супроводжується моментальною реакцією, спробою дібрати свій еквівалент, роль якого вказати на значення нового слова чи ФО, зорієнтувати на свою лексико-семантичну і фразеологічну систему та її одиниці» (Коломієць, 1978, с. 20). Творчий підхід полемістів до використання лексико-фразеологічного арсеналу української мови окресленого періоду демонструє багато біблеїзмів, зокрема *претерпевый до конца, тыи спасется* → *а кто вытерпит до конца, тот спасется*; *всякъ даръ съвершенъ* → *всякий даръ doskonaлый*; *двомъ паномъ жаденъ служити не можетъ* та ін. Проте авторка зауважила, що «для деяких ФО єдино можливим був церковнослов'янський варіант» (Коломієць, 1978, с. 24), хоч багато із засвідчених фразеологічних одиниць контекстуально втрачають релігійну складову семантики. Помітну групу з-поміж біблеїзмів утворюють стійкі сполучення слів із компонентом-пропріативом – готовим образом з історично сформованим емоційним впливом. «Функція їх полягає в тому, що, викликаючи у свідомості образи й думки за асоціацією, вони соціально загострюють її та підвищують силу дії» (Коломієць, 1978, с. 28). Запозичення із класичних та інших мов також засвідчують активні адаптаційні процеси. В аналізованих текстах дослідниця виокремлює й таку групу стійких сполучень слів, як іншомовні вислови у нетранслітерованій формі, що, власне, було одним зі способів закріплення таких одиниць у мовній свідомості українців. Адаптаційні процеси в цій групі репрезентовано транслітерацією (наприклад, *квестионисъ кардо, юсь патронатус, сервусъ серворумъ* та ін.) та добором семантично близьких фразеологічних одиниць своєї мови (наприклад, *Слепый трудно маеть судити, што черно а што бело (Cecus de coloribus)*). Проблемним для досліджуваного періоду залишається визначення належності тієї чи тієї фразеологічної одиниці конкретній слов'янській мові. Л. І. Коломієць виокремила стійкі сполучення слів, у складі яких наявні лексичні запозичення, та фразеологічні кальки. Стає на заваді мовна інтерференція: у сусідніх слов'янських мовах може існувати єдиний образ, репрезентований структурно однотипними одиницями, проте з деякими лексичними відмінностями як знаками тієї чи тієї етнокультури. Вагомим для української фразеології є висновок Л. І. Коломієць, що з деякими змінами і трансформаціями більшість народних, традиційно-книжних і запозичених фразеологічних одиниць продовжує функціонувати в багатьох мовах нового часу, зокрема й українській та російській, що засвідчує неперервність розвитку не тільки лексико-фразеологічної системи їх, а й мови загалом.

Наукові студії Л. І. Коломієць лягли в основу розділів «Лексика і фразеологія XIV–XV ст.» («Фразеологія») та «Лексика і фразеологія XVI–XVIII ст.» («Народнорозмовна і книжна фразеологія») академічного видання «Історія української мови. Лексика і фразеологія», де сприймаються дещо по-іншому, аніж коли це окремі праці. Зокрема, упадає в око вузьке жанрове представлення фразеології XIV–XV ст. тільки одиницями судово-юридичної та адміністративно-державної сфер функціонування, де зрідка натрапляємо на коментування семантики фразеологізмів, їх структурно-типологічних моделей (переважно це дієслівно-іменні звороти). Мовознавчиня виокремила групу поліфункціональних фразеологічних одиниць (наприклад, *бити чоломъ, передъ бога поити, зъ свѣта того изити* та ін.) (Коломієць, 1983а, с. 274). Авторка обґрунтовує наявність «ситуативно стійких сполук». Однак, як і в дисертаційній праці, присвяченій цьому періоду, Л. І. Коломієць до сфери судово-юридичної та адміністративно-державної фразеології зараховує сполучення слів, які виконують термінологічно-номінативну функцію як складений термін. Отже, такі сполучення слів формально за критеріями кількаслівності та відтворюваності опинилися серед фразеологізмів. Характеризуючи фразеологію української мови XVI–XVIII ст., Л. І. Коломієць дотримується запропонованого в дисертаційному дослідженні поділу аналізованих фразеологічних одиниць на народні та книжні, а також запозичені. Авторка крізь призму компонентів продемонструвала переміщення фразеологізмів із вузької сфери в загальнонародну, а також входження книжних фразеологізмів та їх адаптацію в тогочасну українську літературну мову (Коломієць, 1983б, с. 508–522). Власне, така репрезентація матеріалу в науковій узагальнювальній монографії дозволила побачити прогалини, що стосуються насамперед окремішності розвитку фразеології як підсистеми загальнонародної мови в зазначені періоди. На відміну від лексики, розвиток якої простежено від праслов'янської доби, фразеологія киеворуського періоду залишилася поза

увагою авторів, як, зокрема, й XIX та XX ст., що також не кращим чином позначається на сприйнятті розвитку фразеологічної системи як цілісного неперервного процесу.

2006 року І. В. Черевко захистила дисертаційне дослідження «Семантико-структурна та стильова характеристика фразеологізмів в українських пам'ятках XVI–XVII ст.» (Черевко, 2006), 2013 року опублікувала монографію «Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII ст.: семантика, структура, стиль» (Черевко, 2013). Ґрунтовне комплексне дослідження виконано на багатій джерельній базі, що репрезентує важливий для розвитку української мови період міжмовної та міжваріантної конкуренції і закладання підвалин нової української мови на народній основі. Авторка особливу увагу приділила фразеосемантичним групам, семантичним характеристикам і структурним типам фразеологічних одиниць на позначення фізичного та психоемоційного стану людей, їх поведінки та мовленнєвої діяльності. Докладний аналіз теоретичних аспектів фразеології дозволив І. В. Черевко запропонувати власну дефініцію фразеологізму, де цим терміном дослідниця позначає «експресивну, відносно стійку, із можливою варіантністю сполуку з цілісним образно-переносним значенням та притаманними їй граматичними категоріями й відтворюваністю» (Черевко, 2013, с. 23). Авторка потрактовує фразеологію у «вузькому» значенні, тому такі стійкі сполучення слів, як афоризми, прислів'ями, приказки, термінологічні словосполучення, об'єктом дослідження не стали. Аналіз системних зв'язків у сфері фразеології засвідчив, що між одиницями цього рівня в українській мові XVI–XVII ст. були відношення полісемії, синонімії, антонімії, омонімії, варіантності.

За спостереженнями І. В. Черевко, у досліджуваних текстах найбагатше представлені фразеологічні одиниці фразеосемантичної групи «Фізичний стан людини» семантичного ряду 'помирати / померти' (37 ФО). Аналізовані фразеологізми мають прозору мотивацію, побудовані за різними структурними моделями з перевагою дво- та трикомпонентних (*сердцемь болѣти, в тѣнь смертної стати*), до складу яких здебільшого входять іменники *Богъ, духъ, уста* та ін., дієслова – *брати / взяти, забирати / забрати, ити / прийти (поити)* та ін.; займенники – *сей (сесь), той, свій* (Черевко, 2013, с. 160). Стилістичні особливості фразеологічних одиниць автор простежила на матеріалі пам'яток офіційно-ділового, наукового, художнього, публіцистичного та конфесійного стилів. Вона докладно зупинилася на висвітленні основних чинників, що впливають на стабільність або нестабільність досліджуваних фразеологічних одиниць, їх стилістичну функцію. Як зазначає І. В. Черевко, «... фразеологізми виконують узагальнювальну, оцінно-характеристичну, експресивно-образну та стилетворчу функції. ... книжна фразеологія численно представлена в офіційно-діловому ... та конфесійному ... стилях, а народнорозмовна – майже не прослідковується в останньому» (Черевко, 2013, с. 185–186).

Помітним явищем в українській історичній фразеології є монографія «Формування фразеологічного фонду української мови (кінець XVIII – початок XIX ст.)» та дисертаційне дослідження О. С. Юрченка. Цінність їх не тільки в тому, що автор для вивчення історії становлення фразеологічної системи запропонував методикау «порівняння хронологічних зрізів», продемонструвавши її ефективність на прикладі фразеологічних одиниць із компонентом на літеру Ж, а й у тому, що він запропонував нове, відмінне від панівного на той час бачення особливостей утворення фразеологізмів. На думку мовознавця, не всі фразеологічні одиниці постали на базі вільних словосполучень: «Люди накопичили уже достатній досвід оперування фразеологізмами (їх змістом, зовнішньою і внутрішньою формою, стилістичним і історико-часовим потенціалом), щоб досі не навчитися створюватися такі одиниці в разі потреби» (Юрченко, 1984, с. 45). Звичайно, такий висновок про утворення фразеологізмів видається логічним для кінця XVIII – початку XIX ст. Проте автор задля уникнення фрагментарності досліджуваного періоду в історії розвитку фразеологічного фонду української мови загалом проводить хронологічно комплексний аналіз, де задекларований часовий проміжок засвідчує тяглість процесів фразотворення та спадкоємність фразеологічного фонду української мови другої половини XVII – XVIII, кінця XVIII – початку XIX, XX ст. О. С. Юрченко коротко охарактеризував фразеологію різностильових і різножанрових писемних пам'яток української мови другої половини XVII – XVIII ст. Він, зокрема, акцентував увагу на мові пам'яток, що певною мірою дозволить правильно визначати їх фразеологічний склад. Особливо це стосується пам'яток високого стилю та писаних слов'яноноруською мовою. Дослідник зауважив, що «у творах, писаних „високим“ стилем, народних ФО значно більше, ніж у творах, писаних „слов'яноноруською“ мовою. Народні ФО потрапляли у склад засобів

„високого“ стилю у різний час і з різних (писемних, усних) джерел; цей стиль ніяк не міг вдовольнитися висловами тільки церковнослов'янської мови» (Юрченко, 1984, с. 54).

Коментуючи особливості розвитку фразеологічного фонду, О. С. Юрченко враховував і мовні контакти, і мовно-варіантне поширення. Він обстоював думку про те, що «незалежно від того, як постала ФО (на ґрунті вільного словосполучення чи якось інакше), вона завжди спочатку переживає фазу своєї фразеологічної потенційності. Ця потенційність може бути зреалізована (вислів набуде часової стійкості) або не зреалізована, на що завжди є причини як закономірні, так і випадкові. Але в обох ситуаціях (і при зреалізуванні потенційності, і при незреалізуванні) вислів має пряме відношення до фразеології» (Юрченко, 1984, с. 45). Наприклад, про твори ораторсько-проповідницького жанру автор зазначив, що тексти І. Галятовського та А. Радивиловського містять багато полонізмів, відтак і фразеологічних одиниць із такими компонентами, тоді як у текстах Ф. Прокоповича їх майже не засвідчено. Мовознавець для підтвердження своїх думок навів, зокрема, такі стійкі сполучення слів із творів І. Галятовського: *просил о ялмужну, ексордіум учинилем*. Однак викликає подивування, на підставі яких критеріїв це зроблено. Структурним елементом першого сполучення слів є полонізм *ялмужна* (Тимч., Матер., II, с. 510). Ширший контекст дозволяє стверджувати, що це сполучення слів ще не набуло метафоричних зрушень, напр.: *Дозналь нестатечного житїа Белъзарїи Гетманъ Грецькій, которій килка Кролевъ звѣтаѣжилъ, потымъ смѹ вылуплено очи и зосталъ жебракомъ оубогимъ, такъ, же столчи в Константинополю на рынку, просил людей о аелмужну мовачи: дайте пѣназ Белъзарїевъ Гетманови* (Галят., Ключ, с. спд зв.). І. Галятовський для демонстрації швидкоплинності та мінливості людського життя добирав приклади з історії різних народів, що засвідчує наведений контекст. Тут, зокрема, читаємо, що грецькому королю Белізарієві викололи очі, він утратив владу, став калікою, тому просити милостиню – це єдине, чим він міг заробити на життя. Проповідник вибудовує текст у формі антитези, що, з одного боку, може наштовхнути дослідника на думку про розвиток додаткових конотацій у таких сполученнях слів, однак загальна семантика контексту – репрезентація християнських чеснот – заперечує набуття сполученням слів метафоричності – з іншого. Це ж спостерігаємо й у випадку з *ексордіум учинилем*: *Еѣордіумъ найлѣпшое будетъ, тды оноє з(ѣ) самои ѱемы учинишиъ, яко я в(ѣ) обохъ казан(ѣ)ахъ swoichъ на успенїє престѳи бїи з(ѣ) ѱемы самои еѣордіум(ѣ) учинилемъ. В(ѣ) першомъ казаню ѱема: пре(д)ста црїца одесную тебе, в(ѣ) ризы позлаще(н)ны одѣанна прекрашенна. З(ѣ) тоєи ѱемы еѣордіумъ учинилемъ, в(ѣ) которым(ѣ) мовилемъ о црїцѣ и о шатѣ* (Галят., Наука, с. 212). Термін *ексордіум* ‘початок’ – запозичення з латинської мови (Куньч, 1997, с. 200), що ввійшло в лексичну систему української мови в другій половині XVII ст. (його не фіксує «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.»). Дидактичне спрямування праці «Наука, албо способъ зложена казана» І. Галятовського вимагало відповідного термінологічного наповнення, що в зазначений період значною мірою забезпечували латинізми як репрезентанти основної мови освіти в Європі загалом і в Україні зокрема. Наведений контекст також засвідчує відсутність метафоричності та функціонування словосполучення як вільного, проте контекстуально синтаксично зв'язаного, оскільки дієслово *учинити* реалізує узагальнену семантику, що в кожному випадку вимагає конкретизації, вираженої переважно субстантивом або вербативом. Можливо, на висновок автора вплинув той факт, що у фразеологічній системі української мови на різних хронологічних етапах засвідчено низку стійких дієслівних сполучень, зокрема з вербативами *просити*, *чинити*, що демонструють словотвірні потенції таких лінгвоодиниць. Перше із запропонованих сполучень слів *просити о ялмужну* не адаптувалося через незасвоєння новою українською літературною мовою полонізму, не витворило однослівної номінації і було витіснене в подальшому дієсловом *жебракувати*. З питомою лексемою *милостиня* фразеологізм відомий сучасній українській літературній мові, але побудова векторної осі «XX ст. → XVII ст.» нівелює сутність мікродіахронії та час утворення одного з учасників синонімічної пари. Похідні від польського кореня *жебр-* – *жебрати* / *жебракувати* українській мові відомі з XVI ст. (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 9, с. 134–135). XVII ст. засвідчує конкуренцію між полонізмом *ялмужна* та питомим *милостиня*, останнє з яких не мало потенцій до витворення *nomina agentis* ‘той, хто просить милостиню’, на відміну від *ялмужна* → *ялмужник* та вже усталеного *жебрак* / *жабрак* (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 9, с. 134). Обидві лексеми не мали таких потенцій і для утворення дієслів із семантикою ‘жебракувати, старцювати’. Отже, внутрішньомовні чинники спричинилися до закріплення в новій українській

літературній мові адаптованого полонізму *жебракувати* та питомого фразеологізму *просити милостиню* (СУМ, VIII, с. 283). Запропонована і зреалізована методика дослідження формування фразеологічного фонду української мови дозволила О. С. Юрченкові висновувати, що «у кінці XVIII – на початку XIX ст. при остаточному формуванні нової літературної мови не відбулося відречення її від фразеологічних засобів мови попереднього періоду [41,05 % ФО, за даними О. С. Юрченка] (хоч від певної частини їх вона, природно, і відмовилася з різних причин), а відбувся перерозподіл стилістичних функцій цих засобів, перерозподіл їх ролі у вираженні понять, змінилася частота їх вживання, змінилося їх експресивно-емоційне навантаження, відбулося оновлення форми багатьох традиційних ФО під впливом системи нової літературної мови» (Юрченко, 1984, с. 167). З'ясуванню історії окремих фразеологізмів української мови присвятив дослідження А. О. Івченко. Зокрема, у розвідці «Українська книжна фразеологія XVI–XVII ст. у дзеркалі народного мовлення» мовознавець проаналізував два фразеологізми, уперше засвідчені українськими писемними текстами XVI ст. – *веть за веть* та *на вѣщци давати*. Науковець обґрунтовує появу різних семантичних і компонентних модифікацій цих стійких сполучень слів, мотивуючи це невластивою тогочасному українському соціуму образністю запозичених елементів. Висновуючи, А. О. Івченко зазначає: «У першому випадку це було слово, запозичене з німецької мови через польське посередництво. У другому випадку це, ймовірно, також був полонізм, споріднений із однокореновими церковнослов'янськими словами. В обох випадках варіювання ФО відбувалося внаслідок народноетимологічних трансформацій чужомовних компонентів, що дозволяло мовцям ремотивувати внутрішню форму фразеологізмів через відновлення їх образного потенціалу» (Івченко, 2007, с. 178–179).

Узагальнювальні праці з історії української літературної мови дають небагато інформації про розвиток фразеології української мови. Можливо, автори не ставили перед собою такої мети, що, однак, не завадило їм докладніше зупинитися на фонетичних, лексичних, морфологічних, часто й синтаксичних особливостях ключових пам'яток того чи того століття. Фразеологічна система пам'ятки в таких працях репрезентована одним-двома реченнями-штампами. Зокрема, в «Курсі історії української літературної мови» (за ред. І. К. Білодіда) фразеологію різножанрових текстів описано так (наводимо за століттями та пам'ятками):

XI–XIII ст.

Мова давньоруських грамот: «У грамоті чимало традиційних формул, що повторюються в багатьох документах цього жанру» (Курс історії української літературної мови, 1958, с. 29);

Мова «Повѣсти временных лѣт» (початкового літопису): «Як наслідок зв'язку літопису з живою мовою маємо в ньому, зокрема, такі фразеологічні елементи, як приказки, прислів'я, напр.: „Аще ся вѣвадить волк в овцѣ, то выносить все стадо“; „своего никто не хулить но хвалить“; „всяк бо человек аще укуситъ сладка, послѣди горести не приимаеть“, або ходячі порівняння: „Есть притѣча на руси и до сего дне: *погибоша аки обрѣ*“; „бѣаше бо муж твои *аки волк* восхищая и грабя ...“ та ін.» (Курс історії української літературної мови, 1958, с. 31);

Мова художньо-історичного твору «Слово о плъку Игоревѣ»: «Фразеологія в „Слові“ різноманітна і різного походження. Велика частина її, відповідно до батального характеру твору, взята з живої мови військово-дружинного середовища, як напр.: „копіе приломити“, „копія приламати“, „испити шеломомь Дону“, „стоять стязи“, „поля чрьлеными щиты перегородиша“. До цього ж джерела належать і такі фразеологізми, як „луце ж бы потяту быти, неже полонену быти“ та ін. Навпаки, книжними здаються фразеологізми такого типу: „истягну ум крѣпостию своею“; „поостри сердца своего мужеством“; „наплъннися ратного духа“ та ін.» (Курс історії української літературної мови, 1958, с. 37);

XIV–XV ст.:

Мова грамот: «В цих творах виробився своєрідний юридично-діловий спосіб викладу, свій стиль, підтримуваний традиційно. Через те в грамотах знаходимо усталені (іноді з деякими відхиленнями) формули, особливо в загальних частинах цих документів» (Курс історії української літературної мови, 1958, с. 52);

XVI ст.:

Мова творів І. Вишенського: «... Іван Вишенський, як відомо, у своїй власній мовній практиці вдавався до виразових засобів лексики і фразеології „простого языка“ не лише для „выrozumѣнья людского“» (Курс історії української літературної мови, 1958, с. 79);

XVII ст.:

Мова «Палінодії» З. Копистенського: «Серед фразеологічних засобів богословсько-наукового і публіцистично-історичного трактату ми нерідко зустрічаємо розмовні народні українські фразеологізми: „Не все тее перун, що з Риму гримить“; „Чужим пір'ям хваляться“; „У живого мужа жінки намісник не буває“; „Але то очам їх сіль“; „Так щастить йому, як голому в кропиві“ і т. п.» (Курс історії української літературної мови, 1958, с. 81–82);

XVIII ст.:

Мова літопису С. Величка: «Мова Літопису С. Величка рясніє такими зворотами-фразеологізмами народно-розмовної української мови, як наприклад: *розминутися з правдою* (т. I, 16), *гонити вітра в полі* (т. I, 57), *рубати, вирубати в пень, до щенту* (т. I, 175, 249), *драти лико* (т. I, 295), *живцем достатися* (т. II, 84), порівняннями фразеологічного характеру типу *посел, як осел ...* (т. I, 138), *як мухи на меду* (т. I, 210), *видушив, як ведмідь бджоли* (т. I, 160) та ін.» (Курс історії української літературної мови, 1958, с. 122).

Мало місця відведено аналізу фразеологічних особливостей тієї чи тієї пам'ятки і в «Історії української літературної мови» П. П. Плюща, що також може слугувати одним із підтверджень складності визначення власне об'єкта фразеології. Коментарі до стійких сполучень слів дають підстави зробити висновок, що у праці репрезентовано широке розуміння об'єкта фразеології, напр.: «З інших стилістичних східнослов'янських джерел найяскравіше відображається в мові „Слова“ лексика і фразеологія військово-дружинного побуту, спільна з літописною. Наприклад: *Всести на конь, ездить в стремени, пить шоломом Дон, изломити копье свое, стоятъ за обиду, потоптатъ полки, ходить по трупью, аки по мосту* і т. п. З військовою лексикою і фразеологією в „Слові“ часто поєднується в метафоризованому вживанні термінологія землеробського побуту. Пор.: *На Немизь снопы стелют головами, молотят чепи харалужными, на тоць живот кладут, вьют душу от тьла ...*» (Плющ 1971, с. 125); «У творах Климентія [Зиновієва] впадає в око рясна насиченість їх мови народними прислів'ями та приказками: адже він був великим знавцем народної мови взагалі і народної фразеології зокрема» (Плющ, 1971, с. 234).

В. М. Русанівський в «Історії української літературної мови» розвиток фразеологічних засобів української мови проводить у тісному зв'язку з розвитком її лексичного складу, що, поперше, демонструє єдність лексико-фразеологічної системи, по-друге, засвідчує системні відношення між словом і стійким сполученням слів, по-третє, дозволяє простежити хронологічну спадкоємність фразеологічних одиниць. Зокрема, мовознавець сполучення слів на кшталт *молотят чепи харалужными, на тоць живот кладут* («Слово о полку Ігоревім»), визначені попередніми авторами як фразеологічні одиниці, потрактовує як метафори чи порівняння (Русанівський, 2001, с. 37). Докладніше науковець подав характеристику фразеологічних одиниць Галицько-Волинського літопису, І. Вишенського, К. Зиновієва, коротко згадано про фразеологію української поезії XVI–XVIII ст., творів інших представників полемічної літератури (З. Копистенського, К. Острозького та ін.), літопису С. Величка, інтермедій, І. Некрашевича, Г. Сковороди, юридично-ділової документації, зокрема вперше акцентовано увагу на фразеологізмах як маркерах ідіостилю гетьманів І. Мазепи, І. Самойловича, наведено випадки лексикографічної репрезентації фразеологізованих словосполук у «Лексиконі» П. Беринди (*не даю покою стужаю, ѿслобляю, возмушаю, удручаю; переносу ѿкомъ презираю пренебрегаю; до шкоды привожу напраснствую* та ін.), окреслено специфіку функціонування фразеологізмів в епістолярному стилі XVIII ст. Зауважимо, що обсяг статті не дав змоги докладно зупинитися на багатьох розвідках, зокрема статтях і дисертаційних дослідженнях Л. І. Батюк, Ф. Є. Ткача (де значна частина присвячена фразеології літопису Самовидця та документів канцелярії Богдана Хмельницького відповідно), М. М. Капась-Романюк (стійкі дієслівні сполуки), М. А. Жовтобрюха, М. М. Пешак, Ф. П. Медведєва (у дослідженнях мови ділових документів XIV–XVII ст. автори прокоментували і вживання стійких сполучень слів), працях автора цієї статті.

Висновки. Аналіз праць, присвячених історії формування фразеологічного фонду української мови, засвідчив нерівномірність дослідження часового континууму та охоплення джерельної бази. Поза увагою науковців залишилися як періоди, зокрема киеворуський (на відміну від русистики), так і пам'ятки, що презентують різні стилі і жанри, зокрема щоденниковий, педагогічний та ін. Зазвичай мовознавці намагаються охопити всі фразеологізми

тієї чи тієї пам'ятки, що, однак, завершується семантичною класифікацією або констатацією наявності стійких сполучень слів у тексті. Не популярними є дослідження, що стосуються окремих фразеологізмів. Прикметною ознакою більшості студій українських лінгвістів є простеження адаптації та тяглості фразеологізму, а також порівняння його функціонування у слов'янських мовах, передусім східнослов'янських. Удоступнення науковому загалу нових писемних пам'яток відкриває широкі перспективи дослідження їх мови, зокрема і фразеології.

ЛІТЕРАТУРА:

- Биріх А. К., Мокієнко, В. М., Степанова, Л. І. (1998)** Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 700 с. (*Birikh, A. K. & Mokiienko, V. M. & Stepanova, L. I. Slovar russkoy frazeologiyi. Istoriko-etimologicheskyy spravochnik. Sankt-Peterburg: Folio-Press, 700 s.*)
- Генсьорський, А. І. (1961)** Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ: Вид-во АН УРСР, 284 с. (*Hensorskyi, A. I. Halytsko-Volynskiy litopys (leksychni, frazeolohichni ta stylistychni osoblyvosti). Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 284 s.*)
- Гринчишин, Д. (1995)** Четя 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. // *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССХХІХ. Праці філологічної секції. Львів, с. 251–276. (*Hrynchyshyn, D. Chetia 1489 roku – vydatna konfesiina pamiatka ukrainskoi movy. // Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. T. SSXXIX. Pratsi filolohichnoi sektsii. Lviv, s. 251–276.*)
- Івченко, А. (2007)** Українська книжна фразеологія XVI – XVII ст. у дзеркалі народного мовлення. – Українська історична та діалектна лексика: зб. наук. праць. Вип. 5. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, с. 173–180. (*Ivchenko, A. Ukrainska knyzhna frazeolohiia XVI – XVII st. u dzerkali narodnoho movlennia. – Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zb. nauk. prats. Vyp. 5. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, s. 173–180.*)
- Коваль, А. П. (2001)** Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ: Либідь, 311 с. (*Koval, A. P. Spochatku bulo Slovo: Krylati vyslovy bibliinoho pokhodzhennia v ukrainskii movi. Kyiv: Lybid, 311 s.*)
- Коломиец, Л. И. (1953)** Язык украинских грамот XIV – XV вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)». Харьков, 16 с. (*Kolomiyets, L. I. Yazyk ukrainskikh gramot XIV – XV vv.: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : spets. 661 «Yazyki narodov SSSR (ukrainskiy yazyk)». Kharkov, 16 s.*)
- Коломиец, Л. И. (1978)** Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII вв. (генезис и стилистическое использование): автореф. дис. ... д-ра филол. наук: спец. 10.02.02 «Украинский язык». Киев, 48 с. (*Kolomiyets, L. I. Frazeolohiya ukrainskogo yazyka vtoroy poloviny XVI – pervoy poloviny XVII vv. (genezis i stilisticheskoye ispolzovaniye): avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk : spets. 10.02.02 «Ukrainskiy yazek». Kiev, 48 s.*)
- Коломієць, Л. І. (1983а)** Фразеологія. – Історія української мови. Лексика і фразеологія / В. М. Русанівський (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, с. 270–276. (*Kolomiets, L. I. Frazeolohiia. – Istoriiia ukrainskoi movy. Leksyka i frazeolohiia / V. M. Rusanivskiy (vidp. red.) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, s. 270–276.*)
- Коломієць, Л. І. (1983б)** Народнорозмовна і книжна фразеологія. – Історія української мови. Лексика і фразеологія / В. М. Русанівський (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, с. 508–522. (*Kolomiets, L. I. Narodnorozmovna i knyzhna frazeolohiia. – Istoriiia ukrainskoi movy. Leksyka i frazeolohiia / V. M. Rusanivskiy (vidp. red.) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, s. 508–522.*)
- Куньч, З. (1997)** Риторичний словник. Київ: Рідна мова, 342 с. (*Kunch, Z. Rytorychniy slovnyk. Kyiv: Ridna mova, 342 s.*)
- Курс історії української літературної мови (1958)** Курс історії української літературної мови. Т. 1: Дожовтневий період / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Вид-во АН УРСР, 415 с. (*Kurs istorii ukrainskoi literaturnoi movy. T. 1: Dozhovtnevyi period / za red. I. K. Bilodida. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 415 s.*)

- Ларин, Б. А. (1936)** Проект древнерусского словаря. Ленинград: Изд-во АН СССР, 175 с. (*Larin, B. A. Proekt drevnerusskogo slovarya. Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 175 s.*)
- Марковський, Є. М. (1962)** До характеристики мови українських інтермедій XVII–XVIII століть. – Питання історичного розвитку української мови / ред. кол.: І. К. Білодід (відп. ред.) та ін. Харків: Вид-во ХДУ, с. 97–124. (*Markovskiy, Ye. M. Do kharakterystyky movy ukrainskykh intermedii XVII–XVIII stolit. –Pytannia istorychnoho rozvytku ukrainskoi movy / red. kol.: I. K. Bilodid (vidp. red.) ta in. Kharkiv: Vyd-vo KhDU, s. 97–124.*)
- Мозер, М. (2008)** П'ять новознайдених галицько-українських грамот і їхня мова. – Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, с. 19–39. (*Mozher, M. Piat novoznaidenykh halytsko-ukrainskykh hramot i yikhnia mova. –Prychynky do istorii ukrainskoi movy / za zah. red. S. Vakulenko. Kharkiv: Kharkivske istoryko-filolohichne tovarystvo, s. 19–39.*)
- Москаленко, Л. А. (2017)** «Акти Полтавського полкового суду» – пам'ятка української мови. –Акти Полтавського полкового суду 1683–1750 / підг. до вид. Л. А. Москаленко. Київ : КММ, с. 5–22. (*Moskalenko, L. A. «Akty Poltavskoho polkovoho sudu» – pamiatka ukrainskoi movy. –Akty Poltavskoho polkovoho sudu 1683–1750 / pidh. do vyd. L. A. Moskalenko. Kyiv : KMM, s. 5–22.*)
- Німчук, В. (2015)** Українська Четья 1489 року. Житомир, 104 с. (*Nimchuk V. Ukrainska Chetia 1489 roku. Zhytomyr, 104 s.*)
- Огієнко, І. (1995)** Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 294 с. (*Ohienko, I. Istoriiia ukrainskoi literaturnoi movy. Kyiv: Lybid, 294 s.*)
- Онишкевич, М. М. (1961)** Спостереження над фразеологією творів І. Вишенського. –Дослідження і матеріали з української мови. Т. IV. Київ: Вид-во АН УРСР, с. 126–133. (*Onyshkevych, M. M. Sposterezhennia nad frazeolohiieiu tvoriv I. Vyshenskoho. –Doslidzhennia i materialy z ukrainskoi movy. T. IV. Kyiv : Vyd-vo AN URSSR, s. 126–133.*)
- Передрієнко, В. А. (1989)** Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII ст. –Жанри і стилі в історії української літературної мови / Німчук В. В., Русанівський В. М., Чепіга І. П. та ін. Київ: Наук. думка, с. 93–130. (*Peredriienko, V. A. Mova staroukrainskykh epistoliarnykh pamiatok XVIII st. –Zhanry i styli v istorii ukrainskoi literaturnoi movy / Nimchuk V. V., Rusanivskiy V. M., Chepiha I. P. ta in. Kyiv: Nauk. dumka, s. 93–130.*)
- Плющ, П. П. (1971)** Історія української літературної мови: підручник. Київ: Вища школа, 423 с. (*Pliushch, P. P. Istoriiia ukrainskoi literaturnoi movy: pidruchnyk. Kyiv: Vyshcha shkola, 423 s.*)
- Русанівський, В. М. (2001)** Історія української літературної мови: підручник. Київ: АртЕк, 392 с. (*Rusanivskiy, V. M. Istoriiia ukrainskoi literaturnoi movy: pidruchnyk. Kyiv: ArtEk, 392 s.*)
- Симонова, К. С. (1989)** Українська мова в конфесійному письменстві (на матеріалі «Четьї» 1489 р.). –Жанри і стилі в історії української літературної мови / Німчук В. В., Русанівський В. М., Чепіга І. П. та ін. Київ : Наук. думка, с. 56–78. (*Symonova, K. S. Ukrainska mova v konfesiinomu pysmenstvi (na materialii «Cheti» 1489 r.). –Zhanry i styli v istorii ukrainskoi literaturnoi movy / Nimchuk V. V., Rusanivskiy V. M., Chepiha I. P. ta in. Kyiv : Nauk. dumka, s. 56–78.*)
- Суховій, О. О. (2002)** Фразеологія ораторсько-проповідницької прози Варлаама Ясинського: дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 255 с. (*Sukhovii, O. O. Frazeolohiia oratorsko-propovidnytskoi prozy Varlaama Yasynskoho: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Kyiv, 255 s.*)
- Фразеологізми біблійного походження (2007)** Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник / уклад. Л. П. Будівська, З. С. Сікорська. Луганськ: Луганськ-Арт, 76 с. (*Frazeolohizmy bibliinoho pokhodzhennia: korotkyi slovnyk-dovidnyk / uklad. L. P. Budivska, Z. S. Sikorska. Luhansk: Luhansk-Art, 76 s.*)
- Худаш, М. Л. (1961)** Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійного братства). Київ: Вид-во АН УРСР, 164 с. (*Khudash, M. L. Leksyka ukrainskykh dilovykh dokumentiv kintsia*

- XVI – pochatku XVII st. (na materialy Lvivskoho Stavropihiinoho bratstva). Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 164 s.)
- Черевко, І. В. (2006)** Семантико-структурна та стильова характеристика фразеологізмів в українських пам'ятках XVI – XVII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Львів, 20 с. (*Cherevko, I. V. Semantiko-strukturna ta stylova kharakterystyka frazeolohizmiv v ukrainskykh pamiatkakh XVI – XVII st.: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : spets. 10.02.01 «Ukrainska mova». Lviv, 20 s.*)
- Черевко, І. (2013)** Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII ст.: семантика, структура, стиль. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 236 с. (*Cherevko, I. Frazeolohiia pamiatok ukrainskoi movy XVI–XVII st.: semantyka, struktura, styl. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 236 s.*)
- Штанденко, У. (2011)** Функціонування лексичних та фразеологічних одиниць у староукраїнських ділових текстах (на матеріалі «Актив (протоколів) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.»). // *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. пр. Вип. 20. Київ : Ін-т української мови НАН України, с. 192–198. (*Shtandenko, U. Funktsionuvannia leksychnykh ta frazeolohichnykh odynyts u staroukrainskykh dilovykh tekstakh (na materialy «Aktiv (protokoliv) Poltavskoho miskoho uriadu kin. XVII – poch. XVIII st.»). //Leksykohrafichnyi biuleten: zb. nauk. pr. Vyp. 20. Kyiv : In-t ukrainskoi movy NAN Ukrainy, s. 192–198.*)
- Штанденко, У. (2015)** Фразеологічні конструкції в староукраїнській пам'ятці «Акти Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.». – Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 26. Житомир, с. 116–120. (*Shtandenko, U. Frazeolohichni konstrukttsii v staroukrainskii pamiattsi «Aktu Poltavskoho polkovoho sudu 1668–1740 rr.» –Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem. Vyp. 26. Zhytomyr, s. 116–120.*)
- Юрченко, О. С. (1984)** Формування фразеологічного фонду української літературної мови: кінець XVIII – початок XIX ст. Харків: Вища шк., 208 с. (*Yurchenko, O. S. Formuvannia frazeolohichnoho fondu ukrainskoi literaturnoi movy: kinets XVIII – pochatok XIX st. Kharkiv: Vyshcha shk., 208 s.*)
- Ящук, Л. В. (2018)** Кременецька земська книга 1578 року як джерело історії української мови. – Кременецька земська книга 1578 року / підг. до вид. Л. В. Ящук. Кременець: Кремен.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник, с. 5–52. (*Yashchuk, L. V. Kremenetska zemska knyha 1578 roku yak dzherelo istorii ukrainskoi movy. –Kremenetska zemska knyha 1578 roku / pidh. do vyd. L. V. Yashchuk. Kremenets: Kremen.-Pochaiv. derzh. ist.-arkhitektur. zapovidnyk, s. 5–52.*)